

Filosofi och byråkrati

Staffan Carlshamre
Filosofisk tidskrift nr 2, 1995

Enligt en marxistisk dogm måste ett inflytelserikt sätt att tänka ha en social bas, vara knutet till intressen och perspektiv hos en viss social klass. Marxismen själv är, enligt egen uppfattning, knuten till arbetarklassen, liberalismen till borgarklassen, och så vidare. Man kan tvivla på den generella riktigheten hos denna dogm, men det är roligt att spekulera i den sociala bakgrunden till olika tankeriktningar. Gör man det kan man finna en länk som förenar den svenska filosofins historia med den äldsta kinesiska. Dessa båda länder är, såvitt jag vet, ensamma om att tidvis ha dominerats av inhemska filosofiska system utvecklade från ett renodlat byråkratperspektiv.

I Sverige handlar det om Boströmianismen, som från mitten av 1800-talet och en bit in i vårt århundrade formade den svenske ämbetsmannens självmedvetande. Dess viktigaste kinesiska motsvarighet, Konfucianismen, var ännu mera framgångsrik—under mer än 2000 år fungerade den, om också med några ganska långa avbrott, som statsbärande ideologi i det ofantliga kinesiska riket.

Också till innehållet är dessa båda tänkesätt lika varandra. De är konservativa, samhällsbevarande, och de ser samhället som en organisk helhet med familjen som modell. Men framförallt—de propagerar en rollbaserad etik. Ämbetsmannen handlar inte i egen sak, utifrån egna intressen och värderingar, utan som organ eller verktyg för en större varelse, staten. Hans plikter tillkommer honom inte som individ, som människa rätt och slätt, utan som domare, statsminister, lärare, skattmas, socialsekreterare, eller vad det nu kan vara fråga om. Att ställa sina personliga intressen eller tyckanden över rollens krav är inte bara att missköta sitt arbete, utan ett moraliskt brott.

Boströmianismen levde kanske längre än man tror, men nu är dess särskilda vördnad för ämbetsmannens plikter och ansvar sedan länge borta. Vad fick vi istället? Vi fick läran att motorn för varje människas handling är Det Personliga Incitamentet. Vill vi att den som fått ett ämbete också skall sköta det så räcker det inte att förklara arbetsuppgifternas innehåll och verksamhetens syfte—vi måste även se till att innehavaren personligen har något att vinna på att göra fullgöra sin uppgift och något att personligen förlora på att missköta den. Det är denna

ideologi som tvingar våra höga chefer att ständigt höja sina belöningar—annars känner de motivationen ebba ut och kan inte sköta sina jobb.

Det är här parallellen med Kina börjar bli intressant. Även kineserna försökte under en kort epok ersätta konfucianismen med exakt denna ideologi. Det skedde på 200-talet före vår tideräknings början. Företrädarna för denna tankeriktning brukar kallas legalister och de har ett mycket dåligt rykte i den kinesiska historien. De var nämligen chefsideologer för den totalitära militärstaten Qin som år 221 lade under sig hela Kina, och grundade en dynasti med samma namn—avsedd att vara för alla tider men i själva verket störtad redan efter tolv år.

Legalism och totalitarism—vad har det att göra med nyliberal motivationsteori? Jo, läser man vad den främste legalistiske filosofen Han Fei Zi skriver så ser man att basen för hans samhällsteori just är åsikten att endast hopp om belöning och fruktan för straff får människor att handla. Hemligheten bakom varje framgångsrik härskare är att han håller dessa maktens båda ”handtag” i ett fast grepp—härskaren kan och bör delegera allting annat till sina underlydande, men släpper han rätten att straffa och belöna så har han släppt själva makten. Trycket på skrivna lagar och ”fasta spelregler” som gett legalismen dess namn är bara en följsats—för att styrinstrumenten skall fungera måste den styrde på förhand veta vad som kommer att leda till belöning eller straff.

Även totalitarismen följer på sitt sätt ur grundprinciperna. Det ligger ju en sorts paradox i att försöka bygga en organisation uteslutande på egenintresset. Om organisationen bara kan fungera när man med ”ekonomiska” styrmedel—personlig vinst och förlust—kanaliserar medarbetarnas verksamhet i rätta banor så tycks man hamna i vad filosoferna kallar en ”oändlig regress”. Måste det inte någonstans i hierarkin av styrda och övervakade mänskliga verktyg finnas någon som har andra motiv, som förstår verksamhetens övergripande syfte och handlar utifrån den insikten? Han Feis svar blir att det måste finnas en person vars personliga intresse sammanfaller med statens, härskaren. Och strukturellt har han förstås rätt, i en sådan organisation måste det finnas en suverän, en som styr utan att styras därför att organisationens mål är hans egna mål. Men det måste ju inte vara just en person—i ett bolag skulle det vara ägarna, i en demokrati skulle det vara folket.

Kan vi lära oss något av legalisterna? Han Feis skrifter vimlar av tänkvärda iakttagelser. Han lär oss till exempel att härskaren aldrig på förhand får avslöja sina egna preferenser för sina rådgivare. Gör han det så får han inte reda på vad rådgivarna anser bör göras utan bara vad de tror att härskaren vill höra. Tillämpningen på den politiska demokratin ligger i öppen dag. Vill vi ha politiker som talar av eget hjärta och förstånd så måste vi begränsa deras möjlighet att

kontinuerligt utforska och anpassa sig till väljarnas attityder. Förbjud opinionsundersökningar! Eller sabotera dem åtminstone när du kan genom att svara fel, så att deras oduglighet med tiden må bli uppenbar!

Men det mest tänkvärda med legalismen är förstås att den stat som öppet anslöt sig till dess principer blev så kortlivad. Här skall inte framföras någon historisk hypotes om hur dynastin Qin föll, men läser man Han Fei så får man snart en stark känsla av att en organisation som konsekvent tillämpar hans principer inte kan leva länge. Hela den bok som bär hans namn genomsyras av en nästan outhärdlig känsla av skräck, av att man inte kan lita på någon människa. Och hur skulle man kunna det? Hur kan man vara säker på att ens arbetskamrater och underlydande inte funnit bättre incitament hos någon annan och redan i hemlighet flyttat sina lojaliteter? I en sådan miljö reduceras egenintresset snart till den nakna viljan att överleva.

Själv blev han mycket riktigt avrättad, enligt traditionen sedan en politisk konkurrent falskeligen anklagat honom för förräderi.

Sens moral blir väl den gamla vanliga: ett samhälle kan inte leva utan en hyfsad dos pliktkänsla och samhällsanda. Att varje senare kinesisk regent anklagats för att vara konfucian i ord men legalist i handling är en annan sak. Må vara att samhällsandan till stor del är en fasad, och att den har sina tydliga sprickor—den skyddar i alla fall litet mot de kallaste vindarna.

Staffan Carlshamre